

ГЛАВА IV. СТАЛЫШНСКАЯ АГРАРНАЯ РЭФОРМА

I ЯЕ ВЫНІКІ Ё БЕЛАРУСІ

Становішча ў сельскай гаспадарцы Беларусі ў пачатку XX ст. Пачатак XX ст. у Расіі азнаменаваўся абвастрэннем унутрыпалітычнага становішча ў краіне. Прычын было шмат, але найбольш адчувальная з іх на гэтым этапе бала звязана з крызісам сельскай гаспадаркі. Ён стаў адным з вынікаў непаслядоўнасці і абмежаванасці сялянскай рэформы 1861 г., у ходзе якой захаваліся шматлікія перажыткі феадалізму, а сялянства засталася прыніжаным саслоўем. За 40 паслярэформенных гадоў колькасць сельскага насельніцтва амаль што падвоілася, у выніку чаго душаваы надзел адпаведна скараціўся. У 1861 г. сярэдні надзел памешчыцкіх сялян у Беларусі вагаўся ад 3,9 да 5,1 дзес. на рэвізскую мужчынскую душу, а ў 1900 г. ён скараціўся да 2,1 дзес. Такое становішча склалася ў выніку захавання абшчыны, абмежаванасці попыту на працоўныя рукі ў прамысловасці і гандлі. Сялянскае малазямелле, перанаселенасць і звязанае з гэтым яго пакутлівае становішча паставіла краіну перад рэальнай пагрозай сацыяльнага выбуху.

Выйсце магло быць альбо ў хуткім росце інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці, што для сялян было практычна недасягальным, альбо ў пашырэнні іх землеўладання за кошт памешчыцкіх зямель. Для сялян Цэнтральных губерняў Расіі адзіна прыймальным быў менавіта апошні варыянт вырашэння аграрнага пытання, тады як сяляне Беларусі больш імкнуліся ўдасканалваць сваю гаспадарку. Урад жа не без падстаў лічыў ліквідацыю памешчыцкай гаспадаркі разбуральнай для краіны і малавыніковай для самага сялянства.

Таму ўжо напярэдадні рэвалюцыі царскі ўрад пачаў ліхаманкава шукаць шляхі вырашэння аграрнага пытання, але не ў комплексе, а толькі за кошт пераўтварэнняў унутры самой сялянскай гаспадаркі. Найбольш знакавым у гэтых адносінах з'явілася ўтварэнне ў пачатку 1902 г. у адпаведнасці з указам Мікалая II "Асобай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці"

начале з міністрам фінансаў С.Ю. Вітэ. У губернях і паветах былі ўтвораны адпаведныя камітэты, якія абмеркавалі шматлікія пытанні, што тычыліся сялянства і ягонай гаспадаркі, развіцця адукацыі сялянскіх дзяцей і моладзі, аказання медыцынскай і аграбіялагічнай дапамогі сялянам, шляхоў пашырэння іх зямельных надзелаў. Разам з тым камітэтам на месцах забаранялася абмяркоўваць палітычныя пытанні і тыя, што тычыліся дваранскага землеўладання.

Упершыню, як і пры падрыхтоўцы рэформы 1861 г., для абмеркавання сялянскага пытання на месцах у склад камітэтаў былі ўключаны не толькі чыноўнікі, прадстаўнікі грамадскасці, але і заможнага сялянства. Вынікі абмеркавання паказалі, што шляхі вырашэння сялянскага пытання на месцах бачыліся ў рэальнай дапамозе сялянству ў яго гаспадарчай дзейнасці, ураўненні ў правах сялян з іншымі сааслоўямі, адмене выкупных плацяжоў і падушных падаткаў, шырокім распаўсюджванні народнай адукацыі і інш. Але найбольш нечаканай для ўрада і самога Мікалая II з'явілася прапанова большасці павятовых камітэтаў аб скасаванні сельскай абшчыны, якая стала тормазам на шляху развіцця сялянскай гаспадаркі на рыначных, прадпрымальніцкіх асновах. Шмат якія камітэты выказаліся калі не супраць абшчыны, дык за вольны выхад з яе сялян, якія гэтага пажадаюць. Вырашаць сялянскае пытанне ў такой плоскасці на гэтым этапе царскі ўрад аказаўся не гатовы, таму што па-ранейшаму свае надзеі на сялянскую падтрымку ён звязваў з захаваннем сельскай пазямельнай абшчыны. Але пад ціскам абставін усё ж такі цар 26 лютага 1903 г. выдаў маніфест, якім прадпісвалася пры захаванні непарушнасці абшчыннага ладу сялянскага землеўладання адшукаць часова спосабы для аблягчэння асобным сялянам выхаду з абшчыны. Прапаноўвалася прыняць безадкладна меры па адмене нявыгаднай для сялян кругавой парукі. Прадпісвалася таксама ўладам няўхільна захоўваць заповеты верацярпімасці.

Так, хоць і неахвотна, але усё ж урад рабіў нейкія захады па вырашэнню сялянскага пытання. Рэвалюцыя, аднак, вымусіла яго перайсці ў гэтым

пытанні да больш дзейсных мер. Праца над законапраектам аб сялянскім землеўладанні і землекарыстанні была пастаўлена на практычную аснову з выданнем маніфеста 3 лістапада 1905 г. аб адмене выкупных плацяжоў з 1 студзеня 1906 г. – напалову, а з 1 студзеня 1907 г. – поўнасцю. Услед за гэтым 10 студзеня 1906 г. з’явіўся ўсепадданейшы даклад цару С.Ю. Вітэ, у якім прапаноўвалася прызнаць надзельныя землі асабістай уласнасцю ўладальнікаў і ўстанавіць парадак выхаду сялян з вобшчстваў з выдзяленнем ім асобных участкаў з абшчынных зямель. А 10 сакавіка 1906 г. было прынята Палажэнне Савета Міністраў, якое карэнным чынам змяніла закон 1904 г. аб перасяленні. Аднак 23 красавіка 1906 г. ўрад С.Ю. Вітэ вымушаны быў пайсці ў адстаўку і ўсе падрыхтаваныя матэрыялы перайшлі ў рукі новага кабінета.

Падрыхтоўка сталыпінскага аграрнага заканадаўства. На змену С.Ю. Вітэ на пасадзу главы ўрада прыйшоў І.Л. Гарамыкін, але ўжо 9 ліпеня 1906 г. главой урада стаў П.А. Сталыпін, за якім захоўвалася і пасада міністра ўнутраных спраў. Яшчэ ў чэрвені 1906 г. ён унёс у Думу два законапраекты: “Аб зямельных вобшчствах, якія валодаюць надзельнай зямлёй” і “Аб умацаванні і пашырэнні сялянскага землеўладання”. Аднак Дума іх адхіліла нават без абмеркавання. Тады ўрад 20 чэрвеня 1906 г. апублікаваў урадавае паведамленне, у якім тлумачылася пазіцыя ўрада па аграрнаму пытання. У ім адхілялася ідэя адчужэння памешчыцкіх зямель, але абяцалася прадаць сялянам усе прыгодныя для земляробства казённыя землі і прадаць праз Сялянскі пазямельны банк частку ўладальніцкіх зямель, якія прапаноўваліся на продаж. Абяцалася таксама прызнаць надзелы ў бесперадзельных абшчынах асабістай уласнасцю ўладальнікаў, а астатнім сялянам дазволіць свабодны выхад з абшчыны з замацаваннем за імі надзелаў і г.д.

Стаўшы старшынёй Савета Міністраў, П.А. Сталыпін да восені 1906 г. працягваў тую ж палітыку асобных уступак сялянам. Напрыклад, у жніўні і верасні гэтага года Сялянскаму банку перадаваліся ўчасткі казённай,

удзельнай і кабінецкай зямлі для продажу сялянам. Указам ад 5 кастрычніка 1906 г. быў адменены шэраг абмежаванняў у прававым статусе сялянства, што збліжала яго з астатнім насельніцтвам краіны. У прыватнасці, сяляне атрымалі права паступлення на дзяржаўную службу, у вучэбныя ўстановы, свабоднага атрымання пашпартоў і выбару месца жыхарства і інш. Гэта азначае, што існаваўшыя саслоўныя абмежаванні сялян поўнасьцю ўстраняліся.

Увогуле Сталыпін ішоў па ўжо пракладзенаму шляху, які быў ухвалены Мікалаем II, таму ён фактычна не быў асабістым творцай новай аграрнай праграмы. У той жа час падобныя ідэі ўзніклі ў яго, калі ён быў яшчэ губернатарам. Стаўшы прэм'ерам, ён зрабіў аграрную рэформу восьцю сваёй унутранай палітыкі, якая была разлічана на мадэрнізацыю сацыяльна-эканамічнага ладу імперыі. Яго галоўнай заслугой з'яўлялася тое, што ён першым перайшоў ад слоў да справы і праявіў вялікую настойлівасць і ўменне ў адстойванні яе ў Дзяржаўнай думе і Дзяржаўным савеце.

Сутнасць сталыпінскай аграрнай рэформы. Пачатак сталыпінскай аграрнай рэформе, якую называлі яшчэ другой сялянскай рэформай, паклаў указ цара ад 9 лістапада 1906 г. Фармальна ўказ толькі канкрэтызаваў і ўводзіў у дзеянне артыкул 165 “ Палажэння аб выкупе “, якое прадугледжвала, што пасля выкупу надзела сялянін становіцца поўным яго ўладальнікам. Аднак перашкодай у рэалізацыі гэтага артыкула з'яўлялася абшчына, якую самадзяржаўе зрабіла сродкам сваёй фіскальнай, адміністрацыйна-паліцэйскай і сацыяльнай палітыкі на сяле, таму ўсяляк стрымлівала выхад з яе. А контррэформы 80–90-х гг. зрабілі яго практычна немагчымым. Патрабавалася рэвалюцыя, каб урад, у рэшце рэшт, праз 45 гадоў пасля рэформы прыступіў да практычнай рэалізацыі аднаго з важнейшых яе палажэнняў.

Указ 9 лістапада 1906 г. апавяшчаў, што ў сувязі з адменай выкупных плацяжоў надзельныя землі вызваляюцца ад абмяжаванняў абшчыннага валодання, а сяляне набываюць права свабоднага выхаду з абшчыны з

замацаваннем надзела ў асабістую ўласнасць гаспадара дома. У прыватнасці, першы артыкул указа ўстанаўліваў, што “кожны гаспадар дома, які валодае надзельнай зямлёй на абшчынным праве, можа ва ўсякі час патрабаваць замацавання за сабою ў асабістую ўласнасць часткі азначанай зямлі, якая яму належыць”.

Каб паскорыць фармальна абвешчаную свабоду прыняцця рашэння кожным гаспадаром дома, прадугледжваліся эканамічныя і адміністрацыйныя меры паскарэння гэтага працэсу. Так, сяляне атрымалі права пры выхадзе з абшчыны выкупаць лішкі зямлі, калі яны былі, у вобшчаства па адносна нізкіх цэнах, якія існавалі ў пачатку 1860-х гадоў. У выніку ўладальнікі лішкаў зямлі аказаліся найбольш актыўнымі прыхільнікамі выхаду з абшчыны. Разам з тым указ і спецыяльныя інструкцыі давалі мясцовым уладам магчымасць адміністрацыйным шляхам падштурхоўваць сялян да такіх дзеянняў. У прыватнасці, калі сельскі сход на працягу месяца не прымаў рашэнне па заяўленню селяніна аб выхадзе з абшчыны, рашэнне, звычайна на карысць заявіцеля, прымаў земскі начальнік. А ў сельскіх вобшчаствах, дзе перадзелаў не было з моманту надзялення сялян зямлёй, усе члены абшчыны аўтаматычна аб’яўляліся ўладальнікамі сваіх надзелаў. Дарэчы, у Віцебскай губерні такія вобшчаствы складалі 75,9 % іх агульнай колькасці, а ў Магілёўскай – 33,9 %.

У кастрычніку 1908 г. указ ад 9 лістапада 1906 г. быў унесены на разгляд трэцяй Дзяржаўнай думы, якая пасля доўгага абмеркавання зацвердзіла яго з некаторымі змяненнямі і дапаўненнямі. Затым ён быў ухвалены Дзяржаўным Саветам і зацверджаны Мікалаем 11–14 чэрвеня 1910 г. З гэтай даты ён стаў называцца законам. Закон паскорыў разбурэнне пазямельнай абшчыны і ўсталявання сялянскай прыватнай уласнасці на зямлю. Калі указ ад 9 лістапада дазваляў дабраахвотны выхад з абшчыны, дык закон ад 14 чэрвеня рабіў яго для бесперадзельных абшчын абавязковым. Прадугледжвалася таксама абавязковае стварэнне хутарскіх і адрубных гаспадарак у грамадзе, дзе праводзіўся агульны перадзел. У сельскай

грамадзе з падворным землеўладаннем і ў бесперадзельных абшчынах пры выхадзе на адрубныя ўчасткі, згодна з новым законам, патрабавалася рашэнне простаі большасці гаспадароў дамоў замест 2/3, як гэта прадугледжвалася указам ад 9 лістапада 1906 г.

Сам па сабе выхад з абшчыны і аб'яўленне надзелаў асабістай уласнасцю не здымаў шматлікіх нязручнасцей, якія былі звязаны з раздробленасцю надзелаў, цераспалосіцай, прымусовым севазваротам, сумесным карыстаннем угоддзямі і інш. Таму не менш важным крокам у наступе на абшчыну стаў закон ад 29 мая 1911г., які цэнтр цяжару рэформы пераносіў на землеўпарадкаванне. Права селяніна, які стаў індыўідуальным уладальнікам надзела, звесці ўсе поласы ў адзін участак, прадугледжвалася яшчэ указам ад 9 лістапада 1906 г. Зараз жа сам акт аб землеўпарадкаванні лічыўся падставай для прызнання надзела асабістым валоданнем. Пры гэтым упор рабіўся на насаджэнні хутарскіх і адрубных участковых гаспадарак.

Прадугледжвалася правесці землеўпарадкавальныя работы па арганізацыі хутароў і адрубоў на надзельных землях і землях, набытых праз банкі, а таксама выкарыстоўваць для гэтага казённы зямельны фонд. У выніку ўсяго па Расіі на хутары і адрубы вышлі прыкладна 1,5 млн. гаспадароў (каля 10 % усіх гаспадарак). З іх хутаран налічвалася крыху больш за 200 тыс., а разам са 100 тыс. хутароў, якія яшчэ да рэформы існавалі ў заходніх губернях, такіх гаспадарак у Расіі было каля 300 тыс., што складала ўсяго 2 % сялянскіх двароў.

Правядзенне рэформы ў Беларусі. Ажыццяўленне рэформы на месцах ускладвалася на губернскія і павятовыя землеўпарадкавальныя камісіі. Асноўны цяжар працы лажыўся, вядома, на павятовыя камісіі. У іх складзе пераважалі прадстаўнікі царскай чыноўнай бюракратыі. Уваходзілі таксама тры члены ад павятовага земскага сходу і тры прадстаўнікі ад сялян, выбраных на валасных сходах.

У заходніх губернях землеўпарадкавальныя работы праводзіліся паскораным тэмпам. На працягу 1906–1907 гг. камісіі былі створаны ва ўсіх

паветах і губернях. Практычную работу па землеўпарадкаванню павінны былі праводзіць каморнікі, у дапамогу ім прызначаліся так званыя межавыя тэхнікі. Значную ролю ў ажыццяўленні рэформы адыгрывалі земскія ўстановы ..

Выхад з абшчыны стаў першым мерапрыемствам у працэсе рэформы. У Беларусі пазямельныя абшчыны былі найбольш шырока распаўсюджаны ў Магілёўскай і Віцебскай губернях. У Гродзенскай і Мінскай губернях іх прыктычна не было, а ў Віленскай у пазямельнай абшчыне знаходзілася 0,4 % усіх сялянскіх двароў. Увогуле сяляне ўсходніх губерняў Беларусі даволі ахвотна вярталіся да традыцыйных зямельных адносін, закладзеных яшчэ аграрнай рэформай 1557 г. у Вялікім княстве Літоўскім. Да 1916 г. у Магілёўскай губерні з абшчыны выйшла 56,8 % усіх абшчыннікаў, а ў Віцебскай – 28,9 % . Сярэдні паказчык па гэтых дзвюх губернях склаў 48 % (адзін з самых высокіх у імперыі), тады як у цэлым па Расіі – 22 % .

У Беларусі, як і ўвогуле ў краіне, галоўнай мэтай рэформы было насаджэнне хутарскіх і адрубных гаспадарак. На працягу 1907-1916 гг. іх узнікла тут больш за 128 тыс., што складала 12 % ад агульнай колькасці сялянскіх двароў. Больш за 60 % іх прыпадала на долю Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Дасягнута гэта было галоўным чынам за кошт узмоцненага пераводу на хутары і адрубы сялянскіх гаспадарак абшчыннага землеўладання.

З мэтай прапаганды сярод сялян хутарскога вобразу жыцця ў Беларусі важнае значэнне надавалася стварэнню паказальных хутароў. У Мінскай губерні было наладжана 65 такіх хутароў і звыш 1600 паказальных участкаў. Пры хутары высаджваўся фруктовы сад, па асобых праектах праводзілася забудова жылых і гаспадарчых памяшканняў. Хутаранам выдавалася пазыка на поўны кошт пакупной зямлі, адрубнікі павінны былі ўносіць адразу наяўнымі 5 %. У раёны заможнага хутарскога рассялення для сялян арганізоўваліся экскурсіі, вялася прапаганда праз газеты і часопісы.

У цэлым ажыццяўленне рэформы суправаджалася комплексам мерапрыемстваў па перабудове ўсяго сельскагаспадарчага жыцця. Яго зместам была капіталізацыя вёскі, якая патрабавала шырокага выкарыстання наёмнай працы, укаранення навуковааграрнамічных дасягненняў, новай сельскагаспадарчай тэхнікі. У апошнія гады перад Першай сусветнай вайной у Беларусі ўрадавыя, земскія і кааператыўныя арганізацыіі наладжвалі дапамогу хутарскім гаспадаркам як у сферы вытворчасці, так і ў перапрацоўцы і збыце іх сельгаспрадукцыі. Былі пабудаваны сельскагаспадарчыя склады, пракатныя зернеачышчальныя пункты, племянныя расаднікі жывёлы, пункты ветэрынарнай дапамогі. Напярэдадні вайны ў Беларусі, як і ўвогуле ў Расіі, арганізоўваліся сельскагаспадарчыя, спажывецкія, малочныя кааператыўныя таварыствы і суполкі. Ствараліся доследна-паказальныя гаспадаркі, сады, агароды і інш. У паветах прыцягваліся на службу аграномы і іншыя спецыялісты сельскай гаспадаркі. Аказвалася грашовая дапамога на аграрнамічныя і тэхнічныя мэты. Вялася прапаганда аграрнамічных ведаў, для сялян арганізоўваліся курсы і лекцыі па пытаннях шматпольных севазваротаў, прымяненню машын, угнаенняў, палепшаных сартоў насення, удасканаленых прылад працы і г.д.

Сталыпінскае землеўпарадкаванне спалучалася з правядзеннем гідратэхнічных работ па асушэнню і абвадненню зямель, з будаўніцтвам мастоў, бятонных калодзежаў і інш. На вёсках, пераважна на хутарах, наладжвалася вогнеўстойлівае будаўніцтва. Сталі адкрывацца чарапічныя, цагельныя, бятонныя і іншыя майстэрні, для якіх вялася падрыхтоўка майстроў у спецыяльна створаных школах. Пачалі ўзнікаць машынапракатныя станцыі і зернеачышчальныя пункты. У Мінскай губерні першыя такія пункты і станцыі былі арганізаваны ў 1910–1911 гг. Да 1914 г. колькасць іх дасягнула 87, а ў Віленскай губерні – 190. Аднак дапамогу яны аказвалі пераважна толькі нешматлікім багатым вярхам вёскі, а ўсе ўрадавыя мерапрыемствы насілі абмежаваны характар.

Усё гэта сведчыла аб тым, што рэформа спрыяла пераводу сялянскай гаспадаркі на шлях інтэнсіфікацыі, фарміраванню новага сацыяльнага тыпу селяніна. Яго галоўнай адметнай рысай становілася імкненне стаць сапраўдным дзейным гаспадаром, які з натхненнем пазбаўляўся абмежавальнай калектыўнай абшчыннай апекі і цалкам разлічваў на свае ўласныя веды, сілы і натхненне.

Аднак галоўнай памехай для большасці беларускіх сялян на гэтым шляху з'яўляўся недахоп, а то і поўная адсутнасць сродкаў, беднасць і галеча, адвечная цемната, што зводзіла для большасці з іх рэформу да марнай, а то і шкоднай забавы. Не кожнаму хапала і працавітасці, цярдлівасці і спрыту. Да 1915 г. каля 36 % гаспадароў, якія выйшлі на хутары і адрубкі, прадалі сваю зямлю больш удамым гаспадарам. Пазбаўляліся сваіх жабрацкіх надзелаў і бедныя вяскоўцы.

Захаванне ўрадавай апекі над сялянствам. Новыя законы па перагляду аграрнай палітыкі ўрада сведчылі аб тым, што яе патрыярхальна-апякунскі напрамак прынцыпова змяняўся. Галоўным аб'ектам увагі ўрада становілася не ўсё сялянства, як гэта было раней, а толькі сярэдняе і заможнае. Сам П.А. Сталыпін на гэты конт гаварыў: “Стаўка была зроблена не на ўбогіх і п'яных, а на моцных і дужых”. Аднак змена курсу не азначала, што ўлада поўнасцю адмаўлялася ад традыцыйнага імкнення да рэгулявання сацыяльных працэсаў на вёсцы. Праявілася гэта ў захаванні асобнага статусу надзельнай зямлі, якая па-ранейшаму захоўвала саслоўна-сялянскі характар, а ўладальнікі надзелаў былі абмежаваны ў сваём праве распараджацца імі. Надзельная зямля не магла адчужацца асобам іншых саслоўяў, не магла быць закладзена інакш, як у Сялянскі банк, яе нельга было прадаць за даўгі, а таксама завяшчаць. Устанаўліваліся і нормы канцэнтрацыі надзельных зямель у адных руках – не больш 6 надзелаў у адным павеце. Сялянскі банк прадаваў аднаму пакупніку не больш трох надзелаў. Усё гэта тармазіла працэс мабілізацыі сялянскай зямлі, чыніла перашкоды на шляху буржуазнай мадэрнізацыі аграрнага сектара эканомікі.

У той жа час захаванне апекунскай тэндэнцыі ў палітыцы ўрада ў адносінах да сялянства мела на гэтым этапе і свае аб'ектыўныя прычыны. Ва ўмовах хуткага росту сельскага насельніцтва і звязанага з ім драблення надзелаў, якое абвастрала сітуацыю з малазямеллем, вызначэнне мяжы такога драблення і канцэнтрацыі зямлі прызвана было неяк садзейнічаць падтрыманню раўнавагі на вёсцы, недапушчэнню новай хвалі сялянскіх выступленняў.

П.А. Сталыпін настойліва падкрэсліваў важнасць сацыяльна-палітычнай мэты рэформы. Разбурэнне абшчыны, з аднаго боку, пазбаўляла сялян наяўнасці інструмента, які забяспечваў арганізаванасць іх выступленняў. З другога боку, з дробных заможных сялян-уласнікаў стваралася кансерватыўная апора ўлады. Гэта тым больш было важна ва ўмовах, калі цэзарысцкі курс сацыяльнай апоры на ўсё сялянства пацярпеў правал, а дваранскае землеўладанне працягвала размывацца. Толькі за 1905–1914 гг. яно скарацілася па ўсёй Расіі на 20 %. Адпаведны працэс назіраўся і ў Беларусі, хаця дакладныя звесткі на гэты конт адсутнічаюць. Да таго ж беларускае дваранства, большасць якога адносілася да каталіцкага веравызнання, сацыяльнай апорай царызму фактычна і не з'яўлялася. Таму стварэнне ў сялянскім асяроддзі Паўночна-Заходняга краю моцнага слоя зямельных уласнікаў хутарскога і адрубнога тыпу мела для ўладаў асабліва важнае значэнне. У спалучэнні з дваранствам расійскага паходжання яны і павінны былі стварыць асноўную сацыяльную апору царызму ў краі.

Аб палітычнай накіраванасці рэформы П.А. Сталыпін адзначна гаварыў пад час прадстаўлення ўказа ад 9 лістапада 1906 г. на зацверджанне трэцяй Думы. Па яго словах, насаджэнне моцнага асабістага ўласніка на вёсцы неабходна для перабудовы расійскага царства, перабудовы яго на моцных манархічных устоях, для стварэння перашкоды развіццю рэвалюцыйнага руху. Разам з тым з рэформай ён звязваў і надзеі на агульны ўздым усёй эканомікі краіны.

Садзейнічанне рэформе з боку Сялянскага пазямельнага банка. У ажыццяўленні сталыпінскай аграрнай рэформы важнае месца належала Сялянскаму пазямельнаму банку. У Беларусі яго аддзяленні дзейнічалі ў Вільні, Віцебску, Гродне, Мінску і Магілёве. З 1895 г. банк атрымаў права на пакупку ва ўласны зямельны фонд памешчыцкіх, а з 1896 г.- і ўдзельных і казённых зямель. З 1906 г. банк стаў сродкам ажыццяўлення землеўладкавальнай палітыкі П.А. Сталыпіна. Ён выдаваў пазыкі пад залог надзельных зямель пры перасяленні на хутары і адрубны і на новыя землі. Пры гэтым найбольшыя пазыкі выдаваліся аднаасобным і хутарскім гаспадаркам. Свае землі банк таксама драбіў на хутарскія і адрубныя ўчасткі і ў такім выглядзе прадаваў сялянам. У 1907 – 1916 гг. у пяці заходніх губернях пад хутары было прададзена 228 тыс. дзес.банкаўскай зямлі, на якой было стварана 13,5 тыс. хутарскіх гаспадарак, 813 хутарскіх гаспадарк было створана на прададзенай банкам казёнай зямле. Усяго ж пры пасрэдніцтве банка ў Беларусі купілі зямлю 215 тыс. сялянскіх гаспадароў.

Накапленне грашовых сродкаў, усё больш шырокае ўцягненне іх у сістэму дробнага капіталістычнага крэдыту значна пашырыла магчымасці заможнага сялянства ў набыцці зямлі, земляробчых машын, сельскагаспадарчага інвентару. У выніку гэтага фонд прыватнага сялянскага землеўладання значна павялічыўся. У 1905–1914 гг. сяляне 5 заходніх губерняў набылі амаль што 1 млн. дзес. зямлі, у тым ліку Сялянскім банкам было прададзена з выдзяленнем пазык і за наяўны разлік звыш 250 тыс. дзесяцін на суму 20,5 млн. руб. У прыватную ўласнасць было перададзена 91 % зямлі, таварыствам – каля 7, а сялянскім абшчынам – менш за 3 –х %, з іх пад хутары і адрубны – 98 %.

У сувязі з павялічэннем сялянскага зямельнага фонду і ростам хутароў паляпшалася агрыкультура. Замест трохполля ўсё шырэй уводзіліся шматпольныя севазвароты з пасевам кармавых траў. У 1910 г. у сялян Беларусі мелася 32,5 тыс. сельскагаспадарчых машын, 99,5 % з якіх складалі малатарні і веялкі. Шырока ўжываліся жалезныя плугі, культыватары,

прапашнікі, жалезныя бароны. У 1910 г. у Беларусі жалезныя плугі складалі звыш 36 % усіх прылад для ўзворвання глебы, а жалезныя бароны – 34 %. З гэтага, аднак, вынікае, што большасць сялян працягвала апрацоўваць зямлю сахой і драўлянай бараной, а збожжа малацілі цэпам. За невялікім выключэннем, хлеб і травы ўбіралі сярпом і касой.

Усё гэта сведчыць аб тым, што паслугамі Сялянскага банка маглі карыстацца толькі заможныя сяляне. Да таго ж банк імкнуўся да захавання высокіх цэн на зямлю, што адмоўна адбілася на пакупной здольнасці пазычальнікаў, вяло да росту нядоімак, з –за чаго ў фонд банка адбіраліся прадазеныя ўжо землі. Толькі ў 1908 г. ў Беларусі было адабрана ў няспраўных заёмшчыкаў звыш 13 тыс. дзес. зямлі.

Галоўнымі прадаўцамі зямлі па-ранейшаму заставаліся памешчыкі. Сярод прадаўцоў зямлі былі таксама купцы, мяшчане, малаземельныя сяляне – адрубшчыкі. Галоўнымі ж пакупнікамі зямлі былі ў першую чагу заможныя сяляне, а таксама разбагацеўшыя сельскія пісары, ураднікі і інш. Пры гэтым сам продаж зямлі ў Беларусі нёс на сабе пэўнае палітызаванае адценне, якое звязана было з імкненнем уладаў да пашырэння рускага землеўладання. Сведчаннем гэтага з’явілася стварэнне “асобого земельного фонда для устройства русских поселенцев в Северо-Западном крае“, які арганізоўваўся ў асноўным за кошт казённых зямель. Па палітычных матывах Дзяржаўны банк не даваў крэдытаў землеўладальнікам каталіцкага веравызнання.

Такім чынам, Сялянскі пазямельны банк праз свае аддзяленні садзейнічаў правядзенню сталыпінскай аграрнай рэформы. Аднак агульныя вынікі яго дзейнасці насілі абмежаваны характар, паколькі абсалютная большасць сялянсва скарыстацца паслугамі банка не мела магчымасці. Не вырашыў ён і задачу масавага насаджэння хутарскіх і адрубных гаспадарак у краі.

Перасяленне сялян з Беларусі. Міграцыя. Адыходніцтва. Сталыпінская праграма рэформ важнае значэнне надавала перасяленню лішкаў сельскага насельніцтва Еўрапейскай Расіі за Урал і ў Сібір. Палажэнне

Савета Міністраў ад 10 сакавіка 1906 г. аб міграцыі сялян на казённых землях за Уралам здымала ўсе раней існаваўшыя абмежаванні на перасяленні. З сялян, якія пажадалі перасяліцца ва ўсходнія рэгіёны краіны, спісваліся нядоімкі. Яны на 5 гадоў вызваліліся ад выплаты казённых і земскіх падаткаў. Перасяленцам давалася пазыка на праезд і абзавядзенне гаспадаркай. Асобы прызыўнога ўзросту атрымлівалі адтэрміноўку ад вайсковай службы на 3 гады.

Для арганізацыі перасялення пры ўрадзе было створана Перасяленчае ўпраўленне. Яно ўзначаліла ўсю працу па арганізацыі перасялення сялян. Аднак ужо з самага пачатку ў яго рабоце было шмат істотных недахопаў, асабліва ў правядзенні арганізаванага і планамернага перасялення. Падрыхтоўка зямельных участкаў для жадаючых выехаць на ўсход адставала ад рэальных патрэб. Не адпавядалі патрэбам перасяленцаў і выдзеленыя для іх крэдыты. Перасяленцу на праезд і абзавядзенне гаспадаркай патрабавалася не менш 450 руб. На справе большасць з іх мелі ад 100 да 200 руб. Пазыкі на абзавядзенне гаспадаркай дапамагалі недастаткова, паколькі абмяжоўваліся 100 руб. і выдаваліся дзвюма паловамі. Калі ж першую палову сяляне праедалі, то пазбаўляліся права на атрыманне другой паловы.

Перасяленні праходзілі ў антысанітарных умовах, у непрыстасаваных для перавозкі людзей таварных вагонах, сярод іх лютавалі эпідэмічныя хваробы. На новым месцы яны таксама траплялі ў цяжкае становішча. Землеўпарадкавальныя камісіі спазняліся з падрыхтоўкай участкаў або накіроўвалі перасяленцаў на непрыдатныя для вядзення гаспадаркі мясцовасці. Паводле даных за 1908 г. на кожную тысячу перасяленцаў у Расіі прыпадала 118 загінуўшых ад цяжкіх умоў у час пераезду і на новых месцах.

Усяго з 1907 па 1914 г. з Беларусі перасялілася ў Сібір і на Далёкі ўсход 335,4 тыс. чалавек. З іх з Магілёўскай губерні 47,4 %, Віцебскай – 24,4, Мінскай – 19,2, Гродзенскай – 4,0 і Віленскай – 5,0 %. У цэлым па Расіі выхадцы з пяці заходніх губерняў складалі 11,5 % агульнай колькасці перасяленцаў.

Матывы перасяленняў караніліся ў сацыяльна – эканамічных умовах, якія вызначаліся, з аднаго боку, развіццём капіталізму, а з другога – захаваннем прыгонніцкіх перажыткаў у беларускай вёсцы. У ліку перасяленцаў з Беларусі 2/3 прыпадала на Магілёўскую і Віцебскую губерню. Гэта тлумачылася горшай забяспечанасцю сялян надзельнай зямлёй і параўнальна хуткім разбурэннем тут сялянскага абшчыннага землеўладання, што дазваляла малаземельным пазбавіцца ад надзела. На 1907–1909 гг. прыпадае 74 % перасяленцаў з пяці заходніх губерняў, якія пераехалі ва ўсходнія раёны Расіі. Такім быў адказ сялян на магчымасці перасялення, якія адкрыліся ў выніку сталыпінскай рэформы. Пэўны ўплыў на ўзмацненне перасяленчага руху ў згаданыя гады аказалі неўраджаі і дэпрэсія ў многіх галінах прамысловасці Беларусі.

Асноўную масу перасяленцаў складала сялянская бедната. Аднак урад аказаўся не ў стане забяспечыць яе нармальны паток на ўсход і вымушаны быў двойчы (у 1907 і 1908 гг.) часова яго прыпыняць. Пачынаючы з 1909 г., перасяленчы рух хутка пайшоў на скарачэнне. Гэтаму садзейнічала перш за ўсё змена ў палітыцы царызму ў пытаннях каланізацыі. З 1909 г. была спынена дармавая раздача зямель у Заходняй Сібіры. Яны сталі паступаць у продаж заможным сялянам. Урад таксама вырашыў не даваць ільгот перасяленцам і спыніць выдачу пазык. Цяпер урад засяродзіў увагу на землеўпарадкаванні старых пасяленняў, садзейнічаючы разбіўцы іх зямель на хутары і адрубкі. На скарачэнні перасялення адбіўся і шырокі продаж памешчыцкай зямлі пры садзейнічанні Сялянскага банка, а таксама прамысловы ўздым, які пачаўся ў 1909 г.

Перасяленцы з Беларусі ўнеслі пэўны ўклад у засваенне сібірскіх прастораў. Паводле перапісу 1926 г. у Канскім, Тулуноўскім і Орскім акругах жыло ад 13 да 16 % беларусаў. Шмат беларусаў жыло ў Усурыйскім краі. Усяго за 50 гадоў, якія папярэднічалі Першай сусветнай вайне, з Беларусі выбыла за Урал звыш мільёна чалавек. Перасяляліся беларусы і на Запад – у ЗША, Канаду, Бразілію, Аргентыну і інш. Агульная колькасць іх за межамі

Расіі ў 1914 г. перавышала мільён чалавек. І ў гэты час, калі больш за 2 млн. беларусаў шукалі сабе пракармленне за межамі Беларусі, пры П.А. Сталыпіне з дзяржаўных земель тут быў створаны спецыяльны фонд для рускіх перасяленцаў. Заданне па пашырэнню рускага землеўладання выконваў і Сялянскі банк.

Непрацяглы па часе перасяленчы ўздым змяніўся хваляй зваротнага руху перасяленцаў. За 1907–1914 гг. па 5 заходніх губернях вярнулася з усходніх рэгіёнаў 10,5 % перасяленцаў. Усе яны складалі сялянскую беднату, а калі вярнуліся, дык апынуліся ў яшчэ больш цяжкім становішчы, чым раней. Іх вяртанне абвастрыла сацыяльны антаганізм на вёсцы.

Прамысловы ўздым павялічыў попыт на рабочыя рукі, а сталыпінская аграрная рэформа пашырыла рынак наёмнай рабочай сілы. Рэформа садзейнічала адыходу збяднелага сялянства ў прамысловасць, на транспарт, у іншыя галіны народнай гаспадаркі. У 1906–1910 гг. з беларускай вёскі штогод адпраўлялася ў адыход каля 400 тыс. чалавек, або каля 13 % працаздольнага сельскага насельніцтва. Найбольшую колькасць адыходнікаў давалі Віцебская і Магілёўская губерні. Беларускія адыходнікі працавалі на палях Украіны і Прыбалтыкі, на шахтах і металургічных заводах Екацярынаслаўскай губерні і Вобласці Войска Данскога, на прадпрыемствах і будоўлях Пецярбурга і Масквы, Кіева, у портах Рыгі і Адэсы. Шмат сялян працавала на будаўніцтве і рамонце чыгунак, займалася сплавам лесу па рэках і інш.

У гады сталыпінскай рэформы назіраліся і якасныя змены ў адыходніцтве. Сяляне пачалі адыходзіць на больш працяглы тэрмін, павялічыўся адыход жанчын, а таксама ўсёй сям'ёй. Усё гэта было вынікам вызвалення бяднейшага сялянства ад зямлі. З 1910 г. сялянам пачалі ўжо выдаваць безтэрміновыя пашпарты. Акрамя беззямельнага сялянства, з вёскі ішлі таксама на заробаткі і сяляне, якія працягвалі апрацоўваць зямлю, але не маглі на ёй пражыць. Шмат якія імкнуліся такім чынам сабраць грошы, каб умацаваць гаспадарку. Яны працавалі на розных часовых і сезонных работах,

захоўваючы сувязь з вёскай. Але большасць іх не змагла паправіць сваю гаспадарку і вымушана была звязаць сваю будучыню з працай па найму. Гэта азначае, што пераважная большасць адыходнікаў паступова ператваралася ў наёмных рабочых.

Уплыў сталыпінскай рэформы на развіццё сельскай гаспадаркі. Нягледзячы на цяжкасці правядзення рэформы і яе незавершанасць, ёсць усе падставы лічыць, што яна станоўча паўплывала на развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі напярэдадні Першай сусветнай вайны. Галоўным з'яўлялася тое, што сялянскае земляробства ў Беларусі з 1907 па 1913 г. значна рушыла ўперад па шэрагу асноўных паказчыкаў. Перш за ўсё на 22 % павялічыўся валавы збор сельскагаспадарчых культур. Гэта адбылося як за кошт пашырэння пасяўной плошчы, так і асабліва дзякуючы інтэнсіфікацыі сялянскай земляробчай вытворчасці. На гэтай падставе ўраджайнасць збожжавых культур на надзельных землях павысілася з 37,4 пуд. з дзес. у 1907–1908 гг. да 47 пуд. у 1912–1913 гг. Гэта азначае, што 2/3 прыросту валавага збору забяспечыў рост ураджайнасці і толькі 1/3 – прырост пасяўной плошчы.

Аднак на землях прыватных уладальнікаў (а гэта былі галоўным чынам панскія землі) справы былі яўна лепшыя. Так, валавыя зборы ў іх за гэтыя гады павялічыліся на 32 %. І гэта пры тым, што пасяўныя плошчы у прыватных уладальнікаў за гэты час скараціліся амаль на 7 %. У цэлым у Беларусі ураджайнасць збожжавых на сялянскай надзельнай зямлі ўступала ўраджаям іх на прыватнаўласніцкай зямлі ў сярэднім на 15 %. Па тэхнічных культурах на сялянскіх надзельных землях назіралася нават некаторае зніжэнне паказчыкаў ураджайнасці. Крызіс вытворчасці тэхнічных культур на надзельных землях у гэтыя гады сведчыў аб пэўных цяжкасцях умоў іх развіцця. У выніку, калі ў пасяўной плошчы пад усімі культурамі ў Беларусі ўдзельная вага сялянскіх надзельных зямель узрасла з 63,4 % у 1907 г. да 66,6 % у 1913 г., то ў валавым ураджаі яна ў тыя ж гады знізілася з 62,4 % да 60,5 %.

Другое месца пасля земляробства ў сялянскай гаспадарцы займала жывёлагадоўля. Важнай умовай функцыяніравання сялянскай гаспадаркі, як і раней, заставалася забяспечанасць сялян рабочай жывёлай. Даныя за 1906 і 1912 гг. паказваюць, што прыкметных змен па колькасці коней за гэтыя гады не адбылося, а забяспечанасць сялянства рабочай жывёлай нават пагоршылася. Колькасць сялян, якія не мелі ці мелі толькі аднаго каня, павялічылася на 11,3 % пры агульным прыросте гаспадарак на 7,6 %. Такім чынам, прырост гаспадарак беднаты перавысіў агульнае павялічэнне іх колькасці.

Адбылося і скарачэнне двароў, дзе было шмат коней (4 і болей), але яно сведчыла аб працэсе ўстанаўлення аптымальных суадносін рабочай жывёлы і колькасці ворнай зямлі ў сялянскай буржуазіі, а не аб скарачэнні самой гэтай буржуазіі. Сталыпінскі прагрэс сельскай гаспадаркі закрануў галоўным чынам кулакоў, а змяншэнню колькасці коней у іх гаспадарках садзейнічала ўкараненне больш перадавых метадаў гаспадарання, сельскагаспадарчай тэхнікі, паляпшэнне пароднасці коней і г.д.

З 1906 па 1913 г. у сялянскай і панскай гаспадарках пяці заходніх губерняў пагалоўе буйной рагатай жывёлы павялічылася на 10,2 %, свіней – на 9,8 %, авечак – на 2,5 %. Але ніводная з прыведзеных галін да 1913 г. не дасягнула ўзроўню 1900 г. У цэлым развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы, сталыпінская ломка пазямельнай абшчыны і хутарызацыя ўносілі шмат новых рыс у сялянскую жывёлагадоўлю. Паскорыўся пераход заможных сялян і часткова сярэднякоў ад “гноявой” да малочна-мясной жывёлагадоўлі, асабліва ў прыгарадных рэгіёнах. З’явіліся і пачалі хутка расці кааператывы па продажы малочнай прадукцыі. Палепшылася пароднасць сялянскай жывёлы, чаму спрыяла значнае пашырэнне зоатэхнічнай дапамогі. Аднак усе гэтыя новыя тэндэнцыі датычыліся меншай часткі сялянства. Для асноўнай масы сельскіх гаспадароў непераадольнай перашкодай для колькі-небудзь сур’ёзных паляпшэнняў у жывёлагадоўлі заставаўся перш за ўсё недахоп кармоў.

Гэтая праблема яшчэ больш абвастралася ў сувязі з актыўным наступам памешчыкаў на зямельныя сервітуты. У сацыяльна-эканамічных адносінах сервітуты былі анахранізмам. Аднак памешчыкі прапаноўвалі сялянам нявыгадныя ўмовы іх развярстання. Таму колькасць так званых дабраахвотных здзелак па скасаванні сервітутаў была вельмі нязначнай. Напрыклад, да 1913 г. у беларускіх паветах Віцебскай губерні з 1167 пасяленняў, якія карысталіся сервітутамі, згадзіліся на іх скасаванне толькі 72, ці 6,1 %.

Сталыпінская рэформа спрыяла далейшаму росту таварнасці сялянскай гаспадаркі. У заможных сялян пашырылася вытворчасць збожжа, лішкі якога яны разам з памешчыкамі прадавалі. Доля сялян ў таварнай вытворчасці збожжа у 1913 г. складала 55,8 %. У параўнанні з канцом ХІХ ст. яна больш чым падвоілася, што ў значнай ступені вызначалася ростам кулацтва і яго прадпрымальніцкай дзейнасцю.

Сялянскія гаспадаркі пастаўлялі льняныя тавары, якія ішлі як за мяжу, так і на ўнутраны рынак. Значным рыначным таварам сялянскай вытворчасці была бульба. У 1913 г. яе вываз разам з панскай павялічыўся ў параўнанні з 1901 г. больш як у 2 разы. У 1907–1913 гг. адзначаецца далейшы рост сялянскага масларобства. Гэтаму спрыяў прагрэс у племянной справе. У выніку ў Мінскай губерні 23 % буйной рагатай жывёлы ў хутарскіх і адрубных гаспадарках складала жывёла палепшаных парод. Паспяхова дзейнічалі сялянскія маслабойні. Буйным ачагом масларобства ў Віленскай губерні з'яўляўся Дзісенскі павет, дзе ў 1910 г. налічвалася 24 стацыянарныя сялянскія маслабойні. У губерні дзейнічалі і 20 невялікіх перасоўных маслабоень. Маслобойныя пункты дзейнічалі і ва ўсіх іншых губернях. Цэнтрам сялянскага масларобства ў Магілёўскай губерні быў Аршанскі павет, у Мінскай – Навагрудскі і інш.

Вялікае значэнне ў сялянскай гаспадарцы меў і гандаль жывёлай. Добры збыт мела свінагадоўчая прадукцыя, вываз якой з Беларусі ў 1913 г.

павялічыўся ў параўнанні з 1906 г. у 2,6 раза. Свіней вывозілі ў Каралеўства Польскае, у Прыбалтыку, а таксама і за мяжу – пераважна ў Германію.

Такім чынам, у 1907–1914 гг. у Беларусі назіраўся рост таварнасці сялянскай збожжавай, ільняной гаспадаркі, а таксама жывёлагадоўлі. Асабліва хутка павялічвалася таварнасць вытворчасці ў заможных сялян. Усё гэта абумовіла пашырэнне рыначных сувязей сялянскай гаспадаркі.

Становішча сялян. У цэлым яно ў гады правядзення сталыпінскай аграрнай рэформы палепшылася. Царызм адмяніў шэраг абмяжаванняў грамадзянскіх правоў сялян : кругавую паруку, цялесныя пакаранні, выкупныя плацяжы, забарону выходзіць з пазямельнай абшчыны і інш. У значнай часткі сялянства палепшыліся матэрыяльныя ўмовы жыцця, малаземельныя і безземельныя атрымалі больш магчымасцей для папаўнення свайго бюджэту за кошт працы па-за межамі сельскай гаспадаркі.

Аднак і пры гэтым сялянства ўсё яшчэ заставалася непаўнапраўным класам – саслоўем Расійскай імперыі. Пасля рэвалюцыі адбылося рэзкае абмежаванне выбарчага права сялян па выбарах у Дзяржаўную думу. Урэзаны былі і правы сялян пры выбарах у земства, уведзенае ў Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях у 1911 г. Прадстаўнікі сялянства не павінны былі перавышаць у іх 1/3 складу земскіх гласных (дэпутатаў). Асобная саслоўная адміністрацыйна – паліцэйская і судовая апека над сялянамі ажыццяўлялася, як і раней, праз земскіх начальнікаў і органы сялянскага самакіравання. Земскія начальнікі карысталіся амаль неабмежаванай уладай на вёсцы, таму для іх дзейнасці ўласцівым было самавольства, беззаконнасць, насілле над сялянамі. Аб гэтым сведчыць вялізная колькасць сялянскіх скаргаў на дзеянні земскіх начальнікаў, большасць з якіх заставалася безвыніковымі.

Абмежаваным было і сялянскае саслоўнае самакіраванне, асабліва ў адстойванні сялянскіх інтарэсаў. Валасныя суды і валасныя старшыні больш схільныя былі да абароны інтарэсаў заможнага сялянства. У сувязі з гэтым сяляне скардзіліся на дзеянні сваіх валасных судоў не менш, чым на суды

земскага начальніка. Паказчыкам нізкага аўтарытэту валасных судоў з'яўлялася масавае невыкананне іх рашэнняў. Для сялян гэта быў несправядлівы суд, а таму малааўтарытэтны і неэфектыўны.

Недастаткова эфектыўнымі былі і іншыя складовыя сялянскага саслоўнага самакіравання. Шматлікія прыгаворы сельскіх сходаў заставаліся невыкананымі. Сяляне заставаліся падаткавым саслоўем, неслі асноўны цяжар дзяржаўнага падаткаабкладання і выканання розных павіннасцей. Яны працягвалі плаціць больш за дзесятак розных падаткаў, грашовых плацяжоў і адбываць натуральныя павіннасці. Акрамя таго, сялянскія надзельныя землі былі абкладзены падаткамі значна больш, чым панскія. Выплаты сялян Беларусі па прамых падатках з 1907 па 1912 г. павялічыліся на 44 %. Разам з тым асноўны артыкул даходаў дзяржавы ад падаткавага абкладання складалі ўскосныя падаткі. Яны ўключалі падаткі на напіткі, цукар, запалкі, газу і інш., якія павялічыліся з 1908 па 1914 г. на 34 %.

Натуральныя павіннасці па-ранейшаму ўключалі дарожную, фурманачную, этапную, паліцэйскую павіннасці, харчовы збор і інш. Сялянства пакутвала ад малазямелля, недахопу пашаў, сенажацей, лесу, цераспалосіцы, доўгапалосіцы і далёказямелля, што перашкаджала стварэнню правільнай сістэмы земляробства. У сувязі з недахопам зямлі сяляне вымушаны былі ў шырокіх маштабах звяртацца да яе арэнды. У 1907 г. сяляне Беларусі арэндавалі дзесятую частку ўсёй панскай ворнай зямлі, а сенажацей і пашаў – амаль чацвёртую частку. Хаця ўмовы арэнды ў гады рэформы некалькі палепшыліся, аднак для сялян яны былі стратныя. Шырокае распаўсюджванне мела адпрацоўная сістэма ў такіх яе разнавіднасцях, як адпрацоўка за арэнду сенажацяў, выпасаў, лясных угоддзяў, а таксама за натуральныя і грашовыя даўгі. Усё гэта сведчыць аб тым, што для большасці сялян сталыпінская аграрная рэформа магла прынесці паляпшэнне толькі ў перспектыве і пры вялікіх з іх боку намаганнях.

Развіццё гандлю. Сталыпінская аграрная рэформа садзейнічала росту ўнутранага рынку як для прамысловасці, так і для сельскай гаспадаркі. У сувязі з рэформай паскорылася мабілізацыя зямлі. Памешчыкі Беларусі ўкладвалі ў сельскую гаспадарку значныя капіталы, якія паступалі ад вядзення гаспадаркі, а таксама ў выглядзе займаў іпатэчных банкаў. Запазычанасць прыватнага землеўладання банкам з 1900 па 1914 г. павялічылася ў 2 разы і дасягнула 217 млн. рублёў.

Развіццю ўнутранага рынку садзейнічала далейшая дыферэнцыяцыя сялянства, рост сельскагаспадарчых рабочых, колькасць якіх за 1900–1914 гг. падвоілася і дасягнула 200 тыс. чалавек. Рост беззямельных двароў і сельскіх батракоў разам з павялічэннем гарадскога і неземляробчага насельніцтва, якое напярэдадні вайны дасягнула ў Беларусі 1301 тыс. чалавек, – усё гэта азначала хуткі рост спажываўцоў сельскагаспадарчых тавараў. Значна павялічыўся і попыт на сельскагаспадарчую сыравіну з боку прамысловасці, асабліва тэкстыльнай і харчовай галін. За 1900–1913 гг. вытворчасць буйной тэкстыльнай прамысловасці ў Беларусі павялічылася ў 7 разоў і харчовай – амаль на 90 %. Такім чынам, пасля рэвалюцыі ў Беларусі складваліся спрыяльныя ўмовы для развіцця рынку сельскай гаспадаркі, чаму садзейнічалі сталыпінская аграрная рэформа, спрыяльныя дэмаграфічныя працэсы, капіталізацыя вёскі, пашырэнне чыгуначнай сеткі і інш.

Разам з тым удасканаліваліся і арганізацыйныя формы гандлю сельскагаспадарчымі таварамі. Як і раней, у гэтым гандлі істотную ролю ігралі кірмашы. Іх колькасць працягвала павялічвацца. Асабліва пашырыўся кірмашовы гандаль жывёлай, льном. Аднак пераважаў у Беларусі так званы базарны тып кірмашу, які мала чым адрозніваўся ад звычайных базараў. У шэрагу паветаў Беларусі базары сталі адзінай формай сувязі сельскіх жыхароў з жыхарамі гарадоў і мястэчак.

Ва ўсіх відах сельскагаспадарчага гандлю дзейнічалі скупшчыкі, да паслуг якіх звярталіся і памешчыкі. Прадметамі скупкі і продажу былі жывёла, зерне, лён, бульба і вырабы з яе, тавары садаводства і інш. У гарадах

узніклі спецыялізаваныя магазіны па продажу мясных і малочных прадуктаў. Мясных лавак у гарадах і мястэчках Беларусі была вялікая колькасць. Тэндэнцыя да ўзбуйнення гандлю знайшла ўвасабленне ў актывізацыі дзейнасці ў сферы збыту сельскагаспадарчых таварыстваў і суполак. У губернях ствараліся і дзейнічалі розныя гандлёвапрамысловыя суполкі. А на прырададні вайны ўзнікла прамысловагандлёвая суполка Паўночна–Заходняга краю. Удзельнікамі суполкі з’яўляліся прамыслоўцы, гандляры, памешчыкі і інш. Узніклі ў Беларусі ў пачатку ХХ ст. і біржы, якія бралі на сябе функцыі рэгулявання і садзейнічання развіццю гандлю вызначанымі відамі прадукцыі.

Вынікам сталыпінскай рэформы з’явілася значнае павышэнне ролі банкаў у гаспадарчай дзейнасці краю, асабліва акцыянерных. У 1914 г. у Беларусі дзейнічаў 21 філіял сталічных акцыянерных банкаў. Яны ажыццяўлялі свае аперацыі ва ўсіх буйных гарадах Беларусі. Палавіна аб’ёму ўсіх улікова-пазыкавых аперацый у краі прыпадала на аддзяленні Дзяржбанка. У пачатку ХХ ст. паявілася і крэдытная кааперацыя, якая была прадстаўлена крэдытнымі таварыствамі і пазыкова – ашчаднымі касамі і аб’яднаннямі. Асабліва бурны рост устаноў дробнага крэдыту адбываўся пасля 1908 г., што было звязана з эканамічным уздымам у краіне. З 1908 па 1914 г. іх колькасць павялічылася з 94 да 491, г.зн. у 5,4 раза, а колькасць членаў устаноў – у 7,4 раза.

У цэлым, хаця арганізацыйныя формы гандлю, якія склаліся ў другой палове ХІХ ст. , захоўваліся і пасля рэвалюцыі, яны напаяўняліся новым зместам. У прыватнасці, у кірмашовым гандлі адбывалася спецыялізацыя кірмашоў. Выраслі кірмашы па гандлю жывёлай, ільном. Утварыліся спецыялізаваныя гандлёвыя фірмы. У гандаль уцягнуліся сельскагаспадарчыя таварыствы, у склад якіх уваходзілі пераважна памешчыкі. Далейшае развіццё атрымала крэдытаванне гандлю.

Развіццё гандлю выявілася перш за ўсё ў росце рознічнага тавараабароту. Яго сярэднягадавы прырост у 1908–1912 гг. склаў у Беларусі 5,2 %, а па Расіі – 4,5 %. Адною з істотных рыс капіталістычнага гандлю ў

Беларусі ў пачатку ХХ ст. з’яўлялася канцэнтрацыя тавараабароту ў гарадах і павялічэнне разрыву паміж тавараабаротам горада і сяла. Узровень таварнага спажывання сельскага насельніцтва заставаўся зусім нязначным, што вызначалася перавагаю натуральных форм выдзення сялянскай гаспадаркі, жабрацкім спажываннем беднякоў і сярэднякоў. І нават кулакі абмяжоўвалі спажыванне рыначных тавараў, каб набіраць грошы на развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці.

Гандлёвая сетка Беларусі адрознівалася шматлікасцю і крайняй раздробленасцю. Па колькасці гандлёвых прадпрыемстваў, што прыходзіліся на 100 тыс. жыхароў, Беларусь стаяла вышэй за сярэдні ўзровень Расіі. Пасля рэвалюцыі іх колькасць працягвала расці, хаця гэта і не вызывалася патрэбнасцямі тавараабароту. У структуры рознічнай гандлёвай сеткі назіралася істотная перавага колькасці дробных крамаў і ларкоў, на долю якіх прыпадала да 90 % рознічнай сеткі. Гэта сведчыла аб тым, што канцэнтрацыя ў гандлі Беларусі была ніжэйшай, чым у цэлым па іперыі, а значыць і больш нізкім быў узровень развіцця гандлю.

Са значным спазненнем пачаў развівацца ў Беларусі і біржавы гандаль, які да вайны так і не здолеў развіць сваю дзейнасць. З мэтай авалодання рынкам буйныя беларускія гандляры пачалі ствараць аб’яднанні для збыту прамысловай прадукцыі. Некаторыя беларускія заводчыкі ўваходзілі ў агульнарасійскія сіндыкаты. У 1909 г. было створана “Прамысловае гандлёвае таварыства Паўночна–Заходняга краю”. Сума абароту па экспарту лесу прамыслоўцамі саюза дасягнула 30 млн. рублёў. У 1912 г. Аб’яднаным банкам было ўтворана Віцебскае акцыянернае таварыства для гандлю льном.

Сталыпінская рэформа паспрыяла хуткаму росту спажывецкай кааперацыі. Тут дзейнічалі сельскія, агульнагарадскія, фабрычна – завадскія, чыгуначныя і іншыя спажывецкія таварыствы. Усяго ў 1912 г. іх налічвалася звыш 150, з якіх агульнагарадскіх было 81 і сельскіх 41. Аднак іх дзейнасць у Беларусі працякала ў маласпрыяльных умовах. Часта беспадстаўна губернатары адказвалі ў зацверджанні ўставаў таварыстваў, у склад

праўленняў якіх уваходзілі католікі і яўрэі. Усялякія перашкоды з боку ўладаў і капіталістаў чыніліся рабочым кааператывам. Значным тормазам у развіцці спажывецкай кааперацыі Беларусі з'яўлялася вялікая пераўшчыльненасць рознічнай гандлёвай сеткі. Усё гэта стала прычынай таго, што па развіццю спажывецкай кааперацыі Беларусь значна адставала ад сярэднеімперскага ўзроўню. Тым не менш і ў Беларусі меліся ў гэтыя гады даволі буйныя спажывецкія таварыствы. Напрыклад, Магілёўскае гарадское спажывецкае таварыства. У 1913 г. у ім налічвалася 840 членаў, а штат служачых перавышаў 20 чалавек. Аднак такіх эканамічна моцных таварыстваў было няшмат. Станоўчым у дзейнасці кааперацыі з'яўлялася тое, што яна садзейнічала ажыўленню грамадскага жыцця, абуджала грамадскую свядомасць працоўных горада і вёскі, выступала ў якасці дзейснага элемента грамадзянскай супольнасці, фарміраванне якой у гэтыя гады набірала абароты.

Такім чынам, у ходзе сталыпінскай рэформы гандлёвыя сувязі Беларусі не толькі пашырыліся, але і набылі новыя арганізацыйныя формы, што сведчыла аб паглыбленні буржуазных пераўтварэнняў, паскарэнні працэсу мадэрнізацыі. Галоўнымі экспартнымі таварамі заставаліся лес і лён. Разам з тым хутка рос вываз на рускі і замежны рынак прадукцыі сельскай гаспадаркі, сельскагаспадарчых машын і прылад, тавараў лесапрацоўкі, шкляной, керамічнай і іншых галін прамысловасці.

Прамысловы ўздым. Сталыпінская рэформа ў значнай ступені паўплывала на агульны ўздым эканомікі, які пачаўся ў Расіі з 1909 г. і працягваўся да Першай сусветнай вайны. Уздым зведала ў першую чаргу прамысловасць. Сярэднегадавы рост валавай фабрычна – заводскай прадукцыі ў Беларусі складаў у гэтыя гады каля 14 % і быў адным з самых высокіх за ўсю яе гісторыю. Пры гэтым ішоў працэс канцэнтрацыі вытворчасці, выцяснення дробных прадпрыемстваў буйнымі капіталістычнымі фабрыкамі і заводамі. Колькасць буйных (цэнзавых) прамысловых прадпрыемстваў павялічылася з 799 у 1900 г. да 1282 у 1913 г.,

а рабочых на іх – з 31 тыс. да 55 тыс. чалавек. Павялічэнне ж дробных прамысловых прадпрыемстваў і рамесна-саматужных за гэтыя гады не дасягнула і 20 %. Адпаведна і валавая прадукцыя буйной прамысловасці ўзрасла на 230 %, а дробнай – толькі на 10 %. Аднак і на канец разглядаемага перыяду вытворчасць дробнай і саматужнай прамысловасці ў Беларусі перавышала буйную на 7,0 %. Тым не менш аблічча асноўных галін прамысловасці вызначалі ўжо фабрыкі і заводы. Прамысловыя прадпрыемствы Беларусі былі адносна невялікімі, захавалася і ранейшая галіновая структура прамысловасці. Вядучай была харчовая, далей ішлі ў парадку змяншэння лесанарыхтоўка і сплаў, дрэваапрацоўка, папяровая, чыгуначная і рамонтныя майстэрні, шкляная, тэкстыльная, гарбарнаапрацоўчая, металаапрацоўчая, запалкавая і інш.

Побач з будаўніцтвам новых прадпрыемстваў адбывалася іх інтэнсіўнае тэхнічнае пераабсталяванне, напаяненне новымі паравымі, механічнымі і электрычнымі рухавікамі. Больш марудна працэс мадэрнізацыі адбываўся ў харчовай прамысловасці. У тэкстыльнай прамысловасці скарацілася суконная вытворчасць і развілося льнопрадзенне, у дрэваапрацоўчай з'явілася фанерная і мэблявая вытворчасць. У Аршанскім павеце быў пабудаваны самы буйны ў Расіі Вындырыцкі завод па сухой перагонцы дрэва.

У гэтыя гады ў прамысловасці Беларусі, як і Расіі, ствараліся манапалістычныя аб'яднанні. У прыватнасці, у Мінску быў створаны камітэт запалкавых фабрыкантаў Заходняга краю. Ён устанаўліваў адзіныя рыначныя цэны, рэгуляваў вытворчасць і продаж запалкаў. У Віцебску дзейнічаў сіндыкат уладароў цагельных заводаў, у Оршы – піваварных заводчыкаў Паўночна-Заходняга краю. Лесапрамыслоўцы і гаспадары папяровых прадпрыемстваў стварылі Саюз лесапрамыслоўцаў Паўночна-Заходняга краю. Аднак у цэлым узровень манапалізацыі прамысловасці ў Беларусі быў істотна ніжэйшы, чым у індустрыяльна развітых рэгіёнах Расіі.

Як і ў краіне, у Беларусі нарастаў працэс утварэння акцыянерных таварыстваў. Напярэдадні Першай сусветнай вайны іх ўжо налічвалася звыш

30. Акцыянерныя таварыствы пры падтрымцы банкаў інтэнсіўна засвойвалі больш дасканалыя формы вытворчасці, будавалі новыя прадпрыемствы. Сярод іх – шпалерная фабрыка ў Мінску, якая вырабляла звыш 14 % усіх шпалераў Расіі, буйная абутковая фабрыка “Скараход”, Ваўкавыскі цэментны завод і інш. Акцыяніраванне прадпрыемстваў, як і ўтварэнне кааператываў, сведчыла аб паглыбленні сацыяльных працэсаў, якія спрыялі фарміраванню грамадзянскай супольнасці, паскарэнню працэсу мадэрнізацыі грамадства.

Буйнаму ўздыму прамысловасці садзейнічалі і замежныя інвестыцыі. Аб’ём вытворчасці на прадпрыемствах, якія належалі замежным уласнікам і замежным акцыянерным таварыствам, за 5 перадваенных гадоў павялічыўся ў Беларусі больш як у 11 разоў. Буйная нямецкая фірма “Фрыц Шульц” (Лейпцыг) вяла лесаапрацоўкі ў Бабруйскім павеце, пабудавала ў маёнтку

“Вярхуціна” – буйны лесапільна-фанерны завод. Такі ж завод быў пабудаваны замежнікамі на станцыі Калодзішчы. А руска-амерыканскае таварыства вытворчасці абутку пабудавала ў Мінску абутковую фабрыку “Арол”. У тэкстыльнай прамысловасці руска-бельгійскае акцыянернае таварыства пабудавала ў Віцебску льнопрадзільную фабрыку “Дзвіна”, на якой працавала 1,5 тыс. рабочых, аўстрыйскія капіталісты – Высачанскую льнопрадзільную фабрыку і інш. Аднак удзельная вага прадпрыемстваў з замежным капіталам у валавай прадукцыі Беларусі ў 1913 г. складала ўсяго каля 7,0 %, а ўзровень яе прамысловага развіцця па-ранейшаму заставаўся ніжэйшым, чым у цэлым у Расійскай імперыі. На душу насельніцтва Беларусі прамысловай прадукцыі прыпадала амаль у 2 разы менш, чым па Расіі ў цэлым.

Развіццё транспарту. У непарыўнай сувязі са зрухамі ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы, якія адбыліся пад уздзеяннем сталыпінскай рэформы, ішло і развіццё транспарту. Уплыў аказала і важнасць Беларусі ў якасці стратэгічнага рэгіёна Расіі. Хаця будаўніцтва чыгунак тут вялося больш павольнымі тэмпамі, чым у другой палове XIX ст., да канца 1913 г.

працягласць чыгуначных пуцей у Беларусі дасягнула 3,9 тыс. км . На 1000 квадратных кіламетраў тэрыторыі прыходзілася 18,8 км чыгуначных ліній – у 1,8 раза больш, чым у Еўрапейскай Расіі.

Амаль усе чыгункі, якія праходзілі праз Беларусь, з’яўляліся ўласнасцю дзяржавы, хаця вялікую ролю ў іх будаўніцтве адыгрываў і прыватны капітал. Чыгуначнае будаўніцтва і развіццё чыгуначнага транспарту спрыяла развіццю прамысловасці і сельскай гаспадаркі, унутранага і знешняга гандлю, а вузлавая станцыі ператварыліся ў прамысловыя гарады.

Добра развітым у Беларусі быў і водны транспарт, хаця ў гэтыя гады ён зведаў і моцную канкурэнцыю з боку чыгуначнага транспарту. Хуткімі тэмпамі ішло будаўніцтва шашэйных дарог. Яны злучылі як прамысловыя, так і адміністрацыйныя цэнтры.

Адносна шырокая транспартная сетка, выгаднае геаграфічнае становішча ператварылі Беларусь у важны рэгіён краіны, які злучыў прамысловыя цэнтры Расійскай імперыі з прамыслова развітай Германіяй, іншымі еўрапейскімі краінамі. На гэтай падставе Беларусь атрымала магчымасць для ўдзелу ў міжнародным падзеле працы, развіцці эканамічных сувязей з другімі расійскімі рэгіёнамі і замежнымі краінамі.

Сацыяльна-эканамічныя вынікі рэформы. Паскарэнне працэсу мадэрнізацыі, развіццё прамысловасці, транспарту, гандлёва-прадпрыемальніцкай дзейнасці – усё гэта прывяло да важных сацыяльных змяненняў у грамадстве. У пачатку ХХ ст. працягваўся хуткі рост насельніцтва краю. Па перапісу насельніцтва 1897 г. у 5 заходніх губернях налічвалася каля 8,5 млн. чалавек, а на 1 студзеня 1914 г. гэтая лічба павялічылася да 11,6 млн., г.зн. на 37 %. Пры гэтым колькасць гарадскога насельніцтва павялічылася з 648 тыс. да 1600 тыс. чалавек – амаль у 2,5 раза., а яго доля ў агульнай колькасці насельніцтва ўзрасла з 7,6 % да 13,5 %.

Істотныя змены адбыліся ў сацыяльна-класавай структуры грамадства. Перш за ўсё назіраўся хуткі рост рабочага класа Беларусі. У 1900 г. у прамысловасці 5 заходніх губерняў налічвалася 43 тыс. рабочых, а ў 1913 г. –

55 тыс. Агульная ж колькасць асоб наёмнай працы дасягнула 514 тыс. чалавек, без селькагаспадарчых рабочых, якіх налічвалася 400 тыс. чалавек. Прамысловымі цэнтрамі станавіліся Гомель, Брэст, Барысаў, Пінск, Мазыр, Смаргонь, Капыль, Орша і інш. Гэта прывяло да большай канцэнтрацыі рабочага класа, павышэння яго сацыяльнай актыўнасці.

Паводле Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. у краіне ўводзіліся шырокія палітычныя свабоды, а па закону ад 11 снежня 1905 г. выбарчае права ў Дзяржаўную думу атрымалі рабочыя прамысловых прадпрыемстваў, на якіх працавала не меней за 50 мужчын. Асабліва важнай была адмена крымінальнага праследавання ўдзельнікаў эканамічных стачак і дазвол на стварэнне прафесіянальных саюзаў наёмных рабочых і служачых у прамысловасці і гандлі, што азначала легалізацыю іх дзейнасці. Ужо ў 1907 г. у 5 заходніх губернях афіцыйна дзейнічаў 101 прафесіянальны саюз, які аб'ядноўваў звыш 14 тыс. чалавек. Але рабочых у іх было не больш за 3,5 %, да таго ж першыя прафсаюзы былі рэвалюцыйна актыўнымі і моцна палітызаванымі. Таму да пачатку 1910 г. амаль палова з іх была ўладамі забаронена.

У выніку рэвалюцыі рабочыя дамагліся істотнага павышэння заробтнай платы (у прамысловасці, падпарадкаванай нагляду фабрычнай інспекцыі, у сярэднім на 30 %), скарачэння рабочага дня да 8–10 гадзін, заключэння калектыўных дагавораў, паляпшэння ўмоў працы. У 1912 г. быў выдадзены закон аб страхаванні рабочых на выпадак хваробы, які распаўсюджваўся на прадпрыемствы, дзе працавала не менш як 20 чалавек пры наяўнасці рухавіка і не менш як 30 чалавек, занятых ручной працай. На прадпрыемствах ствараліся бальнічныя касы, якія складаліся на 1/3 са ўзносаў рабочых і на 2/3 уладальнікаў прадпрыемстваў. Дапамога аказвалася ў памеры ад 1/4 да 2/3 заробку. Жанчыны атрымалі права на дапамогу па цяжарнасці за 1 месяц да родаў.

Такім чынам, сталыпінская рэформа спрыяла ўздыму рабочых на больш высокую эканамічную і сацыяльную ступень. Рост іх арганізаванага

забастовачнага руху напярэдадні Першай сусветнай вайны сведчыў аб праяўленні імі пэўнай сацыяльнай сталасці, якая служыла ўмацаванню стабільнасці ў краіне.

Буржуазны характар сталыпінскай рэформы меў сваім непасрэдным вынікам павышэнне ролі буржуазіі ў эканамічным і грамадска-палітычным жыцці краю. Перш за ўсё адбыўся рост сельскай буржуазіі, чаму спрыяла выдзяленне пэўнай часткі сялян на хутары і адрубны. У выніку ўдзельная вага дробнай і сярэдняй сельскай буржуазіі павялічылася з 9 % у 1897 г. да 12 % у 1916 г. Аднак чакаемай масавасці фарміравання сельскай буржуазіі не адбылося. Па-першае, таму, што рэформа не закранала памешчыцкай зямлі, па-другое, большасць сялян выступала супраць выдзялення на хутары і адрубны. У выніку стварыць у сціслыя тэрміны мільённыя ачагі гаспадарак фермерскага тыпу не атрымалася. Не ў апошнюю чаргу сказалася ў гэтым і адвечная сялянская інэртнасць, падазронасць да ўсяго новага, незвычайнага.

У гэтыя гады пшырыліся і слаі беларускай буржуазіі сярод неземляробчага насельніцтва. Да 1917 г. яе колькасць складала каля 1 млн. чалавек. Яна павялічвалася за кошт росту колькасці гандляроў нерухомай маёмасцю, пашырэння пасрэдніцкага гандлю паміж растучымі гарадамі і вёскамі, стварэння мадэрнізаваных мануфактур, на якіх выкарыстоўваліся прасцейшыя сістэмы машын. Сталі вядомымі і баларускія фабрыканты. Напрыклад, уладальнікі шклозавода ў Нова-Барысаве Краеўскі і Панкевіч. Буржуазія Беларусі ўмацоўвалася і за кошт абуржуазіўшыхся паноў, русіфікаваных чыноўнікаў. Частка з іх прымыкала да беларускага нацыянальна-культурнага руху.

Аднак нацыянальны склад буржуазіі Беларусі да 1913 г. у параўнанні з канцом XIX ст. амаль не змяніўся. Сярод буйной буржазіі каля палавіны складалі яўрэі, звыш 30 % – палякі, звыш 15 % – рускія, а на долю беларусаў прыпадала толькі каля 3%. Таму беларускім гандлярам і прамыслоўцам даводзілася вытрымліваць жорсткую канкурэнцыю з яўрэйскімі, польскімі, рускімі, нямецкімі прадпрымальнікамі. З другога боку, гэта была добрая

школа для пачынаючых беларускіх камерсантаў. Тым больш, што ў паслярэвалюцыйныя гады адбывалася пэўная сацыяльная кансалідацыя буржуазіі Беларусі. Тут узніклі і дзейнічалі Беластоцкі камітэт гандлю і мануфактуры, Віленскае гандлёва-прамысловае таварыства, Мінскае прафесійнае таварыства гандляроў і прамыслоўцаў. Прадстаўнікі прамыслова-гандлёвай буржуазіі Беларусі ўваходзілі і ў некаторыя агульнарасійскія манапольныя аб'яднанні. Усё гэта сведчыла аб тым, што працэс выспявання нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі ў буржуазна-асяроддзі Беларусі пасля рэвалюцыі значна паскорыўся. Аднак удзел буржуазіі Беларусі ў палітычнай дзейнасці быў нязначным, а палітычна яна склалася ў клас толькі пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.

Вядома, што працэс складвання буржуазіі як класа ў Беларусі ў значнай ступені адрозніваўся ад агульнарасійскага не толькі ў сувязі з сваеасаблівымі геаграфічнымі, дэмаграфічнымі і сацыяльнымі ўмовамі, што былі ўласцівыя для Заходняга краю, але і пад прамым уздзеяннем на яго з боку ўладаў па палітычных матывах. Так, уключэнне беларускіх губерняў у мяжу яўрэйскай аселасці прывяло да канцэнтрацыі яўрэйскага насельніцтва і яго перанаселенасці ў гарадах і мястэчках Беларусі. Гэтым штучна ўздымалася канкурэнцыя ў прамыслова-гандлёвым асяроддзі, а доступ у яго прадстаўнікоў беларускага сялянства становіўся амаль што немагчымым. У тым жа напрамку дзейнічалі і абмежаванні палякаў–католікаў ў адносінах набыцця імі зямлі, права займаць дзяржаўныя пасады, што вымушала іх шукаць месца ў гандлёва-прадпрымальніцкай сферы. А калі да ўсяго гэтага дадаць, што асобымі прывілеямі як у сферы дзяржаўнай службы, так і эканамічнага жыцця карысталіся тут рускія, то становіцца відавочным, што натуральны шлях у буржуазнае асяроддзе на этапе капіталізму для беларусаў аказаўся вузенькай шчылінай.

Ацэньваючы сацыяльны аспект вынікаў рэформы ўвогуле, неабходна адзначыць, па-першае, адносную малалікасць створаных участковых гаспадарак – усяго 12 % ад агульнай колькасці сялянскіх двароў, па-другое,

малаземелле большасці гэтых гаспадарак. Сярэдні памер хутароў і адрубоў склаў па Расіі 9,8 дзес. (у абшчынікаў – 7,1 дзес. на двор). Такое ж становішча склалася і ў Беларусі. Нават у паказальных хутароў сярэдні памер гаспадаркі складаў толькі 11 дзес. Таму размова ўжо не ішла аб тых 20 – 50 дзес., якія па разліках разработчыкаў рэформы неабходны былі для вядзення рэнтабельнай прадпрымальніцкай сялянскай гаспадаркі. На справе каля палавіны хутароў і адрубоў мелі плошчу меншую за спажывецкую норму, якая раўнялася 8 дзес.

Што тычыцца абшчыны, то яе пазіцыі істотна не былі падарваны. Да таго ж, вызваліўшыся ад прадпрымальніцкіх і пралетарызаваных слаёў, яна ў нейкім сэнсе нават стабілізавалася, а ў сацыяльным плане стала больш аднароднай. Яе роля як інстытута сацыяльнай абароны зараз на новым этапе яшчэ болей узрасла. У той жа час і сама абшчына стала прыстасоўвацца да новых умоў. Яна не супраціўлялася ўжыванню ўдасканаленых прылад і машын, лепшага насення, увядзення рацыянальных спосабаў апрацоўкі палёў.

Сам перыяд ад рэвалюцыі і да Першай сусветнай вайны ў галіне сельскай гаспадаркі быў найбольш спрыяльным. У гэтыя гады назіраўся агульны рост сельскагаспадарчай вытворчасці, яе таварнасці, паднялася ўраджайнасць, павялічылася выкарыстанне машын, угнаення і інш. У 1909–1913 гг. былі сабраны багатыя ўраджаі. Выступленню сялян супраць памешчыкаў у Беларусі амаль не назіралася. Вёска занялася ўладкаваннем новага жыцця на падставе перабудовы сваёй гаспадаркі без спадзевы на захоп зямель буйных землеўладальнікаў.

Паскорыўся працэс капіталізацыі сялянскай вытворчасці, прадукцыя якой стала паспяхова канкурыраваць на сельскагаспадарчым рынку з памешчыцкай. Сяляне пашырылі пасевы бульбы, якая ішла на адкорм свіней, а іх продаж стаў даваць неблагі прыбытак. Для продажу малака месцамі сяляне аб'ядноўваліся ў малочныя арцелі. Важнай таварнай прадукцыяй для

сялян паўночных валасцей Беларусі станавіўся лён і каноплі., якія збываліся ў замежжа .

Агульнай тэндэнцыяй з’яўлялася тое, што сялянская гаспадарка не толькі паспяхова канкурыравала з памешчыцкай, але і паступова выціскала яе. З 1897 па 1911 г. плошча прыватнаўладальніцкіх зямель (дваран, чыноўнікаў і афіцэраў) у 5 беларускіх губернях скарацілася на 16 %, тады як сялянскіх павялічылася ў 2 разы. Напярэдадні вайны беларускія сяляне засейвалі больш як 90 % усёй ворыўнай плошчы. Прыкладна давалі такую ж долю збораў збожжа і бульбы. З 1900 па 1916 г. працэнт сялянскай жывёлы ў агульным статку ўзрос: коней – з 80 % да 95, кароў – з 73 да 94, авечак – з 81 да 98, свіней – з 81 да 97 %. У гэтыя гады Беларусь з’явілася экспарцёрам мяса, масла, сыра, яек і інш. Яе дабрабыт трымаўся перш за ўсё на працы сялянства. Узмацніўся працэс фарміравання беларускага фермерства. Аднак заўважана было і тое, што хілілася яно на бок рускіх або польскіх патрыётаў, тады як ідэя беларускасці яго мала закранала.

Хаця ўплыў сталыпінскіх пераўтварэнняў на прагрэс сялянскай гаспадаркі быў відавочным, аднак вызначыць дакладна, які быў уклад у яго непасрэдна ўчастковых гаспадарак, практычна немагчыма. Спецыяльнага ўліку гаспадарчай дзейнасці хутарскіх і адрубных гаспадарак не вялося, а звесткі на гэты конт паглыналіся данымі па ўсёй сялянскай гаспадарцы.

Сацыяльна – палітычныя вынікі рэформы. У сацыяльна-палітычнай сферы вынікі рэформы былі ў значнай ступені абмежаванымі. Па-першае, працэс утварэння масавага пласта палітычна кансерватыўных і сацыяльна неэкстрэмісцкіх сялян-уласнікаў быў перарваны вайной. Па-другое, рэформа змякчыла, але не зняла сацыяльнай напружанасці на вёсцы. Абшчыннікі працягвалі супрацьстаяць “ вылучэнцам “ і пасля іх выхаду з абшчыны, імкнучыся вярнуць іх назад. Прычын гэтага супрацьстаяння было шмат, рознымі былі і яго формы. Напрыклад, абшчыннікаў не задавальняла тое, што з выдзелам часткі сялян парушаўся севазварот і весь цыкл сельскагаспадарчай працы, а гэта адмоўна адбівалася на іх гаспадарцы.

Несправядлівым яны лічылі і перадачу “выдзеленцам” лепшых абшчынных зямель. Немалаважную ролю ігралі традыцыйныя патрыярхальна-абшчынныя перажыткі ў свядомасці і паводзінах сялян. Трэба, аднак, адзначыць, што ў беларускім рэгіёне гэта праяўлялася ў меншай ступені, паколькі сялянам–падворнікам больш уласцівай была прыватнаўласніцкая псіхалогія. А ў Магілёўскай і Віцебскай губернях пазямельныя абшчыны, уведзеныя пасля далучэння да Расіі, фактычна не мелі глыбокіх гістарычных каранёў і сялянства развіталася з імі з большай лёгкасцю, чым у Расіі.

Па-трэцяе, надзеі Сталыпіна на тое, што ў працэсе землеўладкавання ўдасца адцягнуць сялян ад памешчыцкіх зямель, спраўдзіліся не ў поўнай меры. Гэтаму перашкаджала і тое, што вялікія масівы памешчыцкіх зямель, цэраспалосных з сялянскімі, заставаліся неадмежаванымі, служачы дадатковым стымулам да памкненняў сялян авалодаць імі. У Беларусі становішча ўскладнялася захаваннем і ў гады сталыпінскай рэформы сервітутаў. Гэта бачна на прыкладзе Мінскай губерні. Тут у 1913 г. з 2465 маёнткаў былі абцяжараны сервітутамі 969, а з ліку 4835 вёсак мелі права на сервітут 1544. Памкненні памешчыкаў і адміністрацыі да развярстання сервітутаў вывелі Мінскую губерню напярэдадні Першай сусветнай вайны на першае месца па колькасці і інтэнсіўнасці сялянскіх хваляванняў. Аднак у цэлым сялянскім рухам у гады паміж рэвалюцыяй і вайной у Беларусі было ахоплены толькі 940 паселішчаў, што складала 2 % ад іх агульнай колькасці. Гэта азначае, што сяляне не проста прымірыліся з цяжкім сваім становішчам, а хутчэй за ўсё большасць з іх пабачыла для сябе рэальную перспектыву па развіццю сваёй гаспадаркі ці ўладкаванню свайго жыцця іншым спосабам.

Супраціўляліся правядзенню сталыпінскіх пераўтварэнняў і ў памешчыцкіх, і ў бюракратычных колах. Яны не задавальнялі правакансерватыўныя і ахавальныя колы, паколькі закраналі і ўшчамлялі іх інтарэсы. Па меры рэалізацыі рэформа ўсё больш вызывала незадаволенасць аграрыяў. На з’ездах Аб’яднанага дваранства першапачатковыя прызывы да саюза з сялянствам, стварэння адзінага Усерасійскага саюза зямельных

уласнікаў змяніліся поглядам на сялянства як на патэнцыяльнага ворага, а дзейнасць Сялянскага пазямельнага банка стала разглядацца як свядомая акцыя па знішчэнню памешчыцкага землеўладання.

І ўсё ж пры ўсіх абмежаванасцях і недахопах сталыпінскіх законапраектаў найбольш прасунутай у практычным плане акзалася менавіта аграрная рэформа, якая і павінна была стаць стрыжнем усіх пераўтварэнняў у краіне, што меркаваліся ў той час. Яе асноўныя палажэнні былі цалкам рэальныя і прагрэсіўныя. Існуе вялікая верагоднасць таго, што рэалізацыя іх зняла б праблему рэвалюцыі, нават з улікам цяжкасцей, якія былі звязаны з сацыяльна-эканамічнай і палітычнай адсталасцю краіны. Аднак час быў упушчаны ў сувязі з тым, што эвалюцыйнае развіццё вёскі пасля 1861 г. было затарможана і дэфармавана недальнабачнай аграрнай палітыкай урада.

Спасылкі на негатыўнасць сялянства прыняць новаўвядзенне ў дадзеным выпадку наўрад ці можна прызнаць абгрунтаванымі. Гісторыя пацвярджае, што масы, як правіла, выпяваюць і прасвятляюцца ў працэсе практыкі, у ходзе пераўтварэнняў. Сялянства, уласніцкія інстынкты якіх з цяжкасцю прабіваліся праз абшчыннасць, ва ўмовах Першай сусветнай вайны ўжо не спадзяваліся на інтэнсіфікацыю сваіх гаспадарак. Яно зноў зрабіла стаўку на вырашэнне сваіх праблем захопным шляхам. Незавершанасць рэформы, як і прадбачыў П.А. Сталыпін, не толькі пахавала ўсе патугі ўрада на пераўтварэнні, але і дала шанец рэвалюцыянерам вырашыць зямельнае пытанне шляхам насілля.

З гэтага, аднак, не вынікае, што вопыт сталыпінскай аграрнай рэформы не мае практычнага значэння. Перш за ўсё ён сведчыць аб тым, што прагрэс сялянскай гаспадаркі заўсёды залежыць ад існуючых пазямельных адносін. Толькі поўнае і незалежнае валоданне зямлёй спрыяе фарміраванню ў сялянна такіх якасцей, як гаспадарлівасць, руплівасць пра зямлю і пра гаспадарку, схільнасць да ўдасканалення сельскагаспадарчай вытворчасці на падставе ўкаранення дасягненняў навукі і практыкі. Не менш істотным з'яўляецца прызнанне неабходнасці ўвядзення розных форм

землекарыстання і гаспадарання, што дазваляе выявіць найбольш жыццёваздольныя з іх. Вопыт рэформы паказаў, што вёсцы заўсёды патрэбна не голае адміністраванне і бюракратычнае самавольства, а рэальная дзяржаўная дапамога, без якой яна не можа эфектыўна дзейнічаць.

Тэсты

I. Размясціце ў правільнай храналагічнай паслядоўнасці глаў урада:

- 1) С. Вітэ
- 2) І. Гарамыкін
- 3) А. Какоўцаў
- 4) П. Сталыпін.

II. Публікацыя ўрадавага паведамлення па аграрнаму пытання адносіцца да:

- 1) 20 чэрвеня 1906 г.
- 2) 5 кастрычніка 1906 г.
- 3) 9 лістапада 1906 г.
- 4) 29 мая 1911 г.

III. Указ 9 лістапада 1906 г. набыў сілу закону:

- 1) 11 лістапада 1906 г.
- 2) 14 кастрычніка 1908 г.
- 3) 14 чэрвеня 1910 г.
- 4) 29 мая 1911 г.

IV. Сталыпінская рэформа прадугледжвала:

- 1) захаванне абшчыннага землеўладання
- 2) выдзяленне адрубных гаспадарак
- 3) арганізацыю перасяленняў рускіх сялян у Беларусь
- 4) арганізацыю фермерскіх гаспадарак
- 5) арганізацыю хутарскіх гаспадарак.

V. Выхад з абшчыны ў Магілёўскай і Віцебскай губернях да 1916 г. склаў:

- 1) 22,0 %
- 2) 28,9 %
- 3) 48,0 %
- 4) 56,8 %.

VI. Суаднясіце элементы двух мностваў:

- 1) 20 чэрвеня 1906 г.
- 2) 5 кастрычніка 1906 г.
- 3) 14 чэрвеня 1910 г.
- 4) 29 мая 1911 г.

- A) Ураўненне сялянства ў прававым статус, астатнім насельніцтвам
- B) Наданне ўказу 9 лістапада 1906г. статусу закону
- B) Публікацыя ўрадавага паведамлення па аграрнаму пытанню
- Г) Прыняцце закону аб землеўпарадкаванні.

VII. Да 1915 г. у Беларусі хутаране і адрубнікі пазбавіліся зямлі:

- 1) 28 %
- 2) 32 %
- 3) 36 %
- 4) 48 %.

VIII. У 1905-1914 гг. Сялянскім банкам сялянам было прададзена дзесяцін зямлі:

- 1) 100 тыс.
- 2) 250 тыс.
- 3) 500 тыс.
- 4) 1000 тыс.

IX. Пастанова Савета міністраў аб міграцыі сялян на казённыя землі

адносіцца да:

- 1) 10 сакавіка 1906 г.
- 2) 20 чэрвеня 1906 г.
- 3) 5 кастрычніка 1906 г.
- 4) 9 лістапада 1906 г.

X. Пазыкі перасяленцам на абзавядзенне гаспадаркай складалі:

- 1) 50 руб.
- 2) 100 руб.
- 3) 200 руб.
- 4) 450 руб.

XI. Размясціце ў паслядоўнасці ад меншага да большага значэння губерні па колькасці перасяленцаў:

- 1) Віленская
- 2) Віцебская
- 3) Гродзенская
- 4) Мінская
- 5) Магілёўская.

XII. З 1907 па 1914 гг. з Беларусі ў Сібір і на Далёкі Усход перасялілася

звыш:

- 1) 100 тыс. чал.
- 2) 300 тыс. чал.
- 3) 500 тыс. чал.
- 4) 1000 тыс. чал.

XIII. Скарачэнне перасяленчага руху пачалося з:

- 1) 1908 г.

- 2) 1909 г.
- 3) 1910 г.
- 4) 1911 г.

XIV. Прычынамі скарачэння перасяленчага руху ў Сібір былі:

- 1) спыненне дармамой раздачы зямлі ў Сібіры
- 2) бясплатнае выдзяленне казённай зямлі ў беларускіх губернях
- 3) адмена льгот перасяленцам
- 4) арганізацыя ўрадам перасяленняў за межы Расіі.

XV. З усходніх раёнаў Расіі да 1914 г. вярнулася ў Беларусь перасяленцаў

звыш:

- 1) 5 %
- 2) 10 %
- 3) 20 %
- 4) 60 %.

XVI. Выдача сялянам безтэрміновых пашпартаў пачалося з:

- 1) 1906 г.
- 2) 1909 г.
- 3) 1910 г.
- 4) 1911 г.

XVII. У выніку сталыпінскай аграрнай рэформы ў сялянскіх гаспадарках адбыліся:

- 1) падзенне ўраджайнасці
- 2) павелічэнне колькасці рабочай жывёлы
- 3) павелічэнне пагалоўя буйной рагатай жывёлы
- 4) павелічэнне колькасці свіней.

XVIII. Вынікам сталыпінскай аграрнай рэформы сталі:

- 1) памяншэнне колькасці прамысловых рабочых з ліку сялян
- 2) узмацненне сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства
- 3) павышэнне сельскагаспадарчай вытворчасці
- 4) памяншэнне таварнасці сялянскіх гаспадарак.

Літаратура

1. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России . – М., 1991.
2. Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861 – 1914. – Мн., 1989.
3. Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветных цывілізацый) / Вуч. дапаможнік. – Мн., 2005.
4. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. – Мн., 2002. Т. 2.
5. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900 – 1917 гг.). – Мн., 1953. Т. III.
6. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907 – 1911 гг. – Л., 1978.
7. Деревня в начале века: революция и реформа. – М., 1995.
8. Россия в начале XX века. – М., 2002.
9. Собственность на землю в России: История и современность. – М., 2002.
10. Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. – М., 1973.
11. Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002). – Мн., 2003.
12. Эканамічная гісторыя Беларусі. – Мн., 1995.
13. Экономика Белоруссии в эпоху империализма 1900 – 1917. – Мн., 1963.
14. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. 1993 – 2003. ТТ. 1–6.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ